

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
1	מבוא
5	פרק ראשון: תאולוגיה של בחירה
5	מהי תאולוגיה?
6	לא רק ה'
10	מהפכה הומניסטית בתנ"ך?
13	'היעלמות' האל
19	תאולוגיה 'פרוטסטנטית'
20	האדם במרכז
21	מפגש התאולוגיה והאנתרופולוגיה: פרשנות סטרוקטורליסטית
24	בחירת ה'
27	בחירת האדם
29	הנגדה משולשת והדרמה של בחירה
	פרק שני: שלושה רבדים ביצירה הספרותית: סינטגמטי,
31	פרדיגמטי ודרמטי
31	הקדמה
32	הרובד הסינטגמטי: מבנה השטח של העלילה
39	סיפור גן עדן: ניתוח סינטגמטי
43	השלכות החטא
54	הרובד הפרדיגמטי: מבנה העומק של העלילה
56	סיפור גן עדן: ניתוח פרדיגמטי
60	האדם: שמיימי או ארצי?
63	הנגדה דרמטית
68	סיפור גן עדן: הנגדה דרמטית

72	פרק שלישי: סיפורי אברהם ולוט כדרמה של בחירה
72	הקדמה
74	הידרדרות היחסים: מסע תרח ומסע אברם
79	היפרדות
87	הצלת לוט מן השבי
93	דרמות בחירה מנוגדות: בחירת לוט ובחירת אברם
99	ביקור בסדום
114	ביקורים מנוגדים
142	'לוט בערפל'
144	הנגדה משולשת בסיפורי אברהם ולוט
146	סיפורי חייהם
150	חומריות ורוחניות: ניתוח פרדיגמטי
154	הנגדה דרמטית בסיפורי אברהם ולוט
157	בכיכובו של... לוט
158	לוט הבינוני
162	פרק רביעי: סיפור דוד וגִּלְיָת
165	סיפור פשוט?
166	היערכות
167	גִּלְיָת: מכונת המלחמה
172	שליחותו של דוד
182	מלחמת דוד וגִּלְיָת
191	דוד לעומת מחנה ישראל
205	כוח הנשק וכוח האמונה: ניתוח פרדיגמטי
210	מורכבות סיפור דוד וגִּלְיָת
218	הנגדה משולשת בסיפור דוד וגִּלְיָת
219	מיראה לתרועה: ניתוח סינטגמטי
223	בחירת דוד ודחיית שאול
226	פרק חמישי: סיפורי אליהו, אחאב ואיזבל: קוטביות או מורכבות?
226	אליהו ואיזבל: התנגשות בין הפכים
228	מנוגדים עד מותם/הסתלקותם
231	הנגדה משולשת: אליהו, אחאב ואיזבל

232	נביא חזק ממלך: יחסי אחאב ואליהו
235	מלכה חזקה ממלך: יחסי אחאב ואיזבל
238	השפעות הפוכות
240	אחאב הבינוני
243	סיפורי אליהו, אחאב ואיזבל: ניתוח פרדיגמטי
247	דרמה של בחירה בין טוב לרע
251	סיכום ומסקנות
253	מורכבות ולא דיכוטומיה
261	מורכבות ולא חוסר בהירות
263	השלכות וכיווני מחקר נוספים: תאולוגיה של בחירה וערעור היררכיות
271	קיצורים ביבליוגרפיים
298	מפתח הכתובים
306	מפתח העניינים
310	מפתח הדמויות

פתח דבר

בקיץ 2012 התקיים באמסטרדם כנס בינלאומי לחקר המקרא. מבין ההרצאות הרבות בכנס בלטה במיוחד ההרצאה שסיכמה את המושב שדן בתאולוגיה המקראית. האולם שבו ניתנה ההרצאה היה מלא מפה לפה בחוקרים מכל קצוות תבל, כולל כמה מהארץ. בשל הצפיפות, חוקרים אף עמדו בצדדי האולם ובפתחו. המרצה היה פרופסור לתאולוגיה מקראית מאוניברסיטת אינסברוק שבאוסטריה, שהוזמן לתת את ההרצאה המסכמת הסוקרת את מצב תחום חקר התאולוגיה המקראית. נושא ההרצאה ומעמדו הנכבד של המרצה היו אבן שואבת לרבים מבאי הכנס, רבים מכפי ששיערו מראש. המרצה סקר כיוונים שונים וחילוקי דעות בחקר התאולוגיה ולבסוף הצביע על הדבר האחד המוסכם והמקובל על כל העוסקים בתחום. הוא הכריז שלמרות כל המחלוקות, על דבר אחד אין חולק – האל הוא הדמות המרכזית בתנ"ך. לאחר ההרצאה ניתנה הזדמנות להפנות שאלות למרצה. ידי מיד התרוממה וזכיתי להיות המגיב הראשון. ביקשתי לחלוק על הכרוזו זו של המרצה. על בסיס מה, שאלתי, היא נקבעה? על בסיס העובדה שהאל מוזכר יותר מכל דמות אחרת בתנ"ך? טענתי שעובדה זו אינה מוכיחה דבר, שהרי לאל יתרון אחד קטן על פני כל יתר הדמויות במקרא – הוא נצחי. הקהל צחק. המשכתי במתקפה באמרי שלמרות הופעת האל ברוב סיפורי המקרא, נתקשה למצוא סיפורים שבהם הוא הדמות המרכזית. המרצה הגיב באופן שהגיב. ניכר שלא מעט מהנוכחים חלקו גם הם על קביעתו זו של המרצה. אולם הוא צדק באמרו שזו התפישה הדומיננטית והשלטת בדיסציפלינה. ספר זה (שנכתב לפני הכנס אך יצא לאור אחריו) קורא תיגר על מוסכמה זו. סיפורי המקרא אינם מתמקדים באל ובחשיפת מהותו אלא באדם, וליתר דיוק, כפי שעולה מכותרת הספר, באדם הבוחר.

ניצני הרעיונות והניתוחים הספרותיים העומדים במרכזו של הספר הועלו לראשונה בעבודת הדוקטור שלי, 'הנגדה בסיפור המקראי', בהנחיית פרופסור אד גרינשטיין, שהוגשה לסנאט של אוניברסיטת בר-אילן בשנת תשס"ט. עבודת הדוקטור התמקדה בעיקר בפואטיקה של ההנגדה כאמצעי ספרותי. ספר זה

לוקח את המסקנות מעבודת הדוקטור ומיישמן בתחום הרעיוני/תאולוגי. סדר התפתחות זה השפיע רבות על תוכנו ועל צורתו של הספר. הוא מהפכני במידה רבה לא רק בתשובה המוצעת לשאלת ליבת הסיפור המקראי אלא גם בדרך ההגעה למסקנות. הנחת היסוד שלי בספר היא שיש קשר אינטגרלי בין הצורה למשמעות, ולפיכך, התשובה לשאלת הרעיון המרכזי של הסיפור המקראי עוברת דרך הניתוח הספרותי של סיפורי המקרא. ניתוח זה, וגילוי האמצעים הספרותיים המעצבים את הסיפור, הם המפתח להבנת מגמת הסיפור ומשמעותו. ספר זה הוא אפוא מפגש בין תאולוגיה לחקר הספרות ומציג חידושים בשני התחומים גם יחד.

אודה לה' בכל לבב, לרעה אתי מעודי עד היום הזה, ורוחך הטובה נתת להשכילני; לשני שותפי המקום, הורי מורי, שלמה וטובה שמעון, התומכים בי לאורך כל הדרך. הם שהנחילו לי עוד מנעורי אהבת תורה וחכמה ולימדוני ללמוד וללמד בטוב טעם ודעת. יהי רצון שיזכו להמשיך בעבודתם הכבירה להפיץ את מורשתנו בכל תפוצות ישראל. תודה מקרב לב לפרופסור אד גרינשטיין, שהנחני בעבודת הדוקטור ברוחב דעת ובמאור פנים וממשיך בתמיכתו ובעצותיו המחכימות. תודה לפרופסור אליהו עסיס על עידודו ועל מוכנותו לסייע בכל עת וכן לפרופסור אוריאל סימון על עזרתו. אני אסיר תודה לאוניברסיטת בראילן על שהיא מאפשרת לי להקדיש את חיי ללימוד ולהוראת התנ"ך, את שאהבה נפשי. תודה לעורך הלשון יהושע גרינברג על עבודתו הנמרצת והמושכלת. התרגומים מספרות המחקר שלא התפרסמה בעברית הם שלי. ציטוטים מהתנ"ך מבוססים על מהדורת מכון ממרא, ותודתי שלוחה לראש המכון על הסכמתו לכך. אחרונים חביבים אשתי רותי, שאלמלא תמיכתה לא הייתי זוכה לברך על המוגמר, וילדי האהובים, הממלאים את חיי באורה ובשמחה. יהי רצון שתזכו לאורה של תורה, ונחה עליכם רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה'.

צבי שמעון

גבעת שמואל, שבט תשע"ג

מבוא

האם ניתן להצביע על רעיון מרכזי שהוא 'ליבת' הסיפור המקראי? זוהי השאלה העומדת ביסודו של חיבור זה. עיסוק ברעיון המרכזי של סיפורי התנ"ך מקטלג ספר זה כמחקר תאולוגי, תחום נרחב אשר בו עוסקים מאות ספרים ומחקרים. מה נשתנה חיבור תאולוגי זה מכל שאר החיבורים? חיבור זה הוא במידה רבה מהפכני הן בתשובה המוצעת לשאלת הליבה של הסיפור המקראי הן בדרך שבה הוא מגיע למסקנותיו.

למרות אופייה הברור והישיר של שאלת הרעיון המרכזי בתנ"ך, נתינת מענה לה אינה משימה פשוטה. רבים כבר העירו על כך שהתנ"ך אינו מספק ניסוח קונספטואלי ושיטתי של עקרונות האמונה שביסוד סיפוריו.¹ בשונה מההגות המאפיינת את התרבות ההלניסטית, מחברי המקרא נמנעו בדרך כלל מניסוחים אבסטרקטיים והעדיפו לבטא את מחשבותיהם ואת הגותם באופן קונקרטי במסגרת סיפורים הנושאים אופי היסטוריוגרפי. הסיפור המקראי מציג אירוע ומותיר לרוב לקורא להסיק בעצמו את המסרים ואת העקרונות הרעיוניים מתוך הסיפור. התנ"ך אינו חיבור פילוסופי אף לא תאולוגי.² הוא דורש פרשנות כדי לחשוף את הרעיונות התאולוגיים הטמונים בו.

כתיבת תאולוגיה מקראית היא אפוא בראש ובראשונה משימה פרשנית, ולפיכך, מתודולוגיה פרשנית היא תנאי מוקדם לעיסוק בתאולוגיה מקראית.³ חולשה המאפיינת רבים מספרי התאולוגיה המקראית היא התעלמות מאופיו הנרטיבי של הסיפור המקראי.⁴ מרבית ספרי התאולוגיה אינם מבוססים על

1 ראו פון ראד, תאולוגיה, עמ' 116; קויפמן, היצירה המקראית, עמ' 57–58; טלמון, מוטיבים, עמ' 150–151; פילדס, סדום ועמורה, עמ' 13; לוונסון, סיני וציון, עמ' 38–41.

2 ראו דינו של בר, תאולוגיה, עמ' 246–252.

3 ראו קניאריים, תפקיד, עמ' 21–23.

4 ניתן לציין כמה מחקרים תאולוגיים המודעים לאופיו הנרטיבי של המקרא. אלה כוללים את וסטרמן, תאולוגיה, עמ' 9, ואת ברוגמן, תאולוגיה, עמ' 55–77, 64–66. ראו גם גולדברג, תאולוגיה, עמ' 147, שמחקרו מתייחס לקשר שבין תאולוגיה ונרטיב בספרות בכלל, ומקדיש פרק לסיפור המקראי.

ניתוח ספרותי של סיפורי מקרא שלמים אלא על אוסף רעיונות ולקט מקורות המסתכמים בציטוט פסוקים או קטעים קצרים ללא התייחסות למכלול היחידה הספרותית. גם תאולוגים שהכירו באופיו הנרטיבי של התנ"ך ואף הצהירו על כוונתם לפעול לניסוח תאולוגיה מקראית על סמך ניתוח ספרותי מציגים הצלחה מוגבלת.⁵ היעדר ההתייחסות ליחידות ספרותיות שלמות בתנ"ך והיעדר השימוש במתודות מגוונות לניתוח ספרותי שלו הובילו לעיוותים גם במסקנות הנוגעות לתאולוגיה המקראית.

התשובה לשאלת הרעיון המרכזי של הסיפור המקראי עוברת דרך ניתוח ספרותי של סיפורי המקרא. הנחת העבודה של ספר זה היא שיש קשר אינטגרלי בין צורה למשמעות. הניתוח הספרותי וגילוי האמצעים הספרותיים המעצבים את הסיפור נועדו לסייע בהבנת מגמת הסיפור ומשמעותו.⁶ רוב הניתוחים המוצעים בספר זה מבוססים על ניתוח ספרותי בשיטת הקריאה הצמודה הנהוגה בביקורת הספרותית החדשה (New Criticism), וליתר דיוק, על ה'נרטולוגיה' (Narratology or Narrative Criticism).⁷ מעבר לקריאה הצמודה נעזר ספר זה במתודות נוספות לניתוח ספרותי, כגון הפורמליזם הרוסי והסטרוקטורליזם הצרפתי. גישתי לטקסט היא בדרך כלל סינכרונית, ומתייחסת למקראות בצורתם הקנונית. עם זאת, במקרים שבהם תולדות הטקסט ושלבי התהוותו משפיעים על הבנת עיצוב הסיפור, אני נעזר בדיונים דיאכרוניים.

ביקורת נוספת שהוטחה במחקר התאולוגי הקלסי של התנ"ך הופנתה נגד שאיפת רבים מהעוסקים בתחום להציע תאולוגיה המקיפה את התנ"ך כולו.⁸ הכותרת הנפוצה ביותר למחקרי תאולוגיה מקראית היא 'תאולוגיה של הברית הישנה'.⁹ שאיפה זו לא רק נראית גרנדיוזית ויומרנית אלא היא גם מתעלמת

5 דוגמה טובה לתאולוג שהכיר בחשיבות ההתייחסות לרטוריקה של הסיפור המקראי לשם חשיפת הרעיונות התאולוגיים בו היא ברוגמן, תאולוגיה, עמ' 55–75, 46–66. לביקורת על מידת הצלחתו של ברוגמן בתחום זה ראו בר, תאולוגיה, בעיקר עמ' 557–558. גם וסטרמן משלב בכתביו, ובייחוד בפירושו לספר בראשית, ניתוח ספרותי רגיש עם התייחסות לרעיונות התאולוגיים. ראו גם את דברי טלמון, מוטיבים, עמ' 151, על תרומת הניתוח הספרותי וההתייחסות לאמצעים ספרותיים לחשיפת העולם הרעיוני שבתשתית הסיפור המקראי.

6 על אחדות התוכן והצורה ועל הקשר בין אמצעים רטוריים ועיצוב אמנותי לבין משמעות היצירה ראו קליינס, גן והאזור, אמנות ומשמעות, פתח דבר; אלונסו-שווקל, בעיות, עמ' 1, 2; בר, סמנטיקה, עמ' 272; וייס, המקרא כדמותו, עמ' 21–23.

7 השיטה כונתה על ידי וייס שיטת 'הפרשנות הכולית'. ראו סקירתו של וייס, המקרא כדמותו, עמ' 1–46.

8 ראו על כך בפרק הרביעי בספרו של בר, תאולוגיה, ובעיקר בעמ' 53–55, 61–59.

9 באנגלית בלבד ניתן למצוא יותר מעשרה ספרים הנושאים כותרת זו.

מריבוי הסגנונות וגיוון הדעות המצויים במקרא. האם כל הרבדים ביצירה המקראית לתקופותיה וכל סוגות הכתיבה מציגים דעה תאולוגית אחידה? התשובה לשאלה זו היא כנראה שלילית.¹⁰ לכן זו אולי טעות לדבר על תאולוגיה אחת המקיפה את כל התנ"ך, וראוי לאמץ גישה צנועה יותר, המתייחסת לתאולוגיה אחת (מני רבות בתנ"ך) ולחלק מצומצם ומוגדר יותר בו.

הרצון להשתית תאולוגיה מקראית על ניתוח ספרותי של סיפורי המקרא מטיל מגבלות על ההיקף הטקסטואלי המשמש בסיס למסקנות התאולוגיות. ניתוח ספרותי של יחידה ספרותית שלמה הוא מעצם טבעו ארוך ומפורט בהשוואה להערות ממוקדות על פסוקים בודדים, ומשום כך חשוב להגדיר לאיזה מרחב טקסטואלי מתייחסת התאולוגיה המוצעת. כותרת הספר כבר מצמצמת את המרחב הטקסטואלי לסיפור המקראי ומותירה בחוץ סגנונות אחרים המצויים בתנ"ך, כולל השירה והנאום הנבואי כמו גם ספרות החכמה והחוק המקראי. אין זה אומר שלא קיימים קשרים תאולוגיים בין הסוגות השונות. ניתן בהחלט למצוא מכנה תאולוגי משותף בין הסיפור המקראי לבין ספרות החכמה, הנבואה וחוקי התורה. אולם כל סוגה ספרותית מחייבת ניתוח מסוג אחר בעל דגשים שונים, ולכן מצטמצם ספר זה בניתוח סוג אחד של כתיבה במקרא – הסיפור המקראי¹¹ – סוג שלמרות מרכזיותו במקרא¹² קופח בחלק מהתאולוגיות שנכתבו.¹³ אינני טוען שהסיפור המקראי בכללותו מציג תפישה תאולוגית יחידה ואחידה. ספר זה מציג תפישה תאולוגית אחת (מבלי לשלול את קיומן של תפיסות אחרות) המצויה במספר רב של סיפורים מקראיים והמשמשת כרעיון מרכזי בסיפור המקראי.

הפרק הראשון של הספר מציג את התזה המרכזית על הנושא העומד לטענתו במרכז הסיפור המקראי. בפרק זה אטען, בניגוד לדעה השלטת בחקר התאולוגיה

10 ראו למשל, לוינסון, התנ"ך העברי, עמ' 36, 54–56; פרוס, תאולוגיה, I, עמ' 24.

11 למחקר זה קשרים מתודולוגיים עם 'תאולוגיה נרטיבית' (narrative theology). מונח זה משמש בחקר הספרות הכללית לציון גישה המתמקדת בקשר שבין הנרטיב לתאולוגיה. ראו למשל גולדברג, תאולוגיה, עמ' 5, בפתח-דבר. ראו גם רובינסון, תאולוגיה, עמ' 137–141, המתאר את הגישה תוך שימת דגש על חקר התאולוגיה של הברית החדשה.

12 על מרכזיות סוגת הסיפור, הפרווה, במקרא, ראו טלמון, מחקרים, עמ' 46; אלטר, אמנות הסיפור, עמ' 25–27. להתייחסות למרכזיות הסיפור הפרוואי במחקרים תאולוגיים ראו וסטרמן, תאולוגיה, עמ' 9; ברוגמן, תאולוגיה, עמ' 66–67.

13 ראו למשל את חוסר האיזון ואת ההעדפה הברורה של ציטוטים מתהלים ומישעיהו בהשוואה לציטוטים מספרות היסטוריוגרפית במפתח המקורות של איכרודט, תאולוגיה, עמ' 550–560, ושל ברוגמן, תאולוגיה, עמ' 755–765.

המקראית, שהאדם, ולא ה', עומד במרכז הסיפור המקראי. הסיפור המקראי מתמקד באדם, וליתר דיוק, בבחירת האדם בין טוב לרע; הפרק השני מפרט את שיטת הניתוח הספרותי שאני נוקט ואת הרבדים השונים ביצירה שבהם מתמקדים הניתוחים הספרותיים שיוצגו במהלך הספר. המשך החיבור מוקדש לניתוחים ספרותיים של סיפורים שונים מהתנ"ך המבססים את התזה המוצעת בפרק הראשון ומושגת על המתודה לניתוח ספרותי המוצעת בפרק השני; הפרק השלישי מציע ניתוח ספרותי מפורט של מערך סיפורי אברהם ולוט בספר בראשית; הפרק הרביעי מנתח את סיפור דוד וגלית בספר שמואל, והפרק החמישי מנתח את מערך סיפורי אליהו, אחאב ואיזבל בספר מלכים. כל ניתוח ספרותי מתייחס לרבדים השונים בסיפור בניסיון לחשוף את הרעיון ואת המסר המרכזי של כל יצירה ולהציע הבנה חדשה של 'ליבת' הסיפור המקראי.

שלושה סיפורים אלה נבחרו משום ששימשו מקור לדעה רווחת במחקר שלפיה הספרות המקראית משקפת תפישת עולם דיכוטומית הצובעת את היקום בשחור-לבן. דעה זו מושתתת על הטענה שהמקרא עושה שימוש רב בהנגדות קוטביות, כגון בין צדיקות מושלמת לרשעות גמורה. חוקרי מקרא מסוימים אף ראו בשימוש בהנגדה הקוטבית סימן לפשטנות השקפת העולם המקראית והתרבות הישראלית הקדומה. הספר בוחן טענה זו באמצעות ניתוח ספרותי של הסיפורים שהיו מקור למסקנות הללו – סיפורי אברהם, לוט וסדום, סיפור דוד וגלית וסיפורי אליהו, אחאב ואיזבל. ניתוח ספרותי מעמיק, הכולל מודעות לאמצעים ספרותיים מיוחדים שטרם הצביעו עליהם במחקר, מגלה שההשקפה המקראית אינה פולרית ושיש בה מורכבות, ואפור העומד בין הדיכוטומיה של שחור-לבן. ניתוח ספרותי של אותם סיפורים מגלה ששלוש היצירות מציגות דרמה של בחירה המתמקדת בדמויות מורכבות החייבות לבחור ולהכריע בין דרכים מנוגדות.